

1η ΕΡΓΑΣΙΑ:

Καθημερινότητα και Περιβάλλον στην Ιστορία κατά την προβιομηχανική εποχή (επιλογή εκπαιδευτικού υλικού: κειμένων, πηγών, αποσπασμάτων μελετών, βιβλιογραφίας)

Της Αμαλίας Κ. Ηλιάδη * , φιλολόγου-ιστορικού

Η καθημερινότητα του αγρότη, του βοσκού, του ανθρώπου της υπαίθρου, η διαμόρφωση του Ανθρωπογενούς Περιβάλλοντος από τους διάφορους παράγοντες γέννησης και εξέλιξης της κοινωνικής οργάνωσης, τα δυνητικά προβλήματα ρύπανσης μιας πόλης της προβιομηχανικής εποχής και οι συνέπειές τους σε οικονομία και κοινωνία, καθώς και άλλες παράμετροι που θα αναφερθούν και θα αναλυθούν στη συνέχεια αυτής της εισήγησης, αποτελούν τους βασικούς άξονες γύρω από τους οποίους θα κινηθεί η σκέψη μου.

Το Περιβάλλον και η Αρχαιότητα

Η οικολογία θεωρείται σχετικά πρόσφατος επιστημονικός κλάδος, διαμορφωμένος εννοιολογικά μετά τον 19ο αιώνα, με αντικείμενο τη διερεύνηση των σχέσεων αλληλεξάρτησης των ζώντων όντων προς το φυσικό τους περιβάλλον, τόσο από βιολογική άποψη αρχικά, όσο και από κοινωνική, οικονομική, πολιτιστική σκοπιά αργότερα.

Ανθρωποοικολογία, που ερευνά τις σχέσεις ανάμεσα στον άνθρωπο και το περιβάλλον. Βιοοικολογία, που ερευνά τις σχέσεις ανάμεσα στα όντα, πλην του ανθρώπου, και το περιβάλλον.

Αυτοοικολογία, που μελετά ατομικούς οργανισμούς ή ομογενείς ομάδες.

Συνοικολογία, που μελετά ομάδες ετερογενών οργανισμών, και τέλος Οικονομική του περιβάλλοντος, που θεωρεί την οικολογία αντικείμενο της οικονομικής ανάλυσης και ερευνά την επίδραση των ανθρώπινων δραστηριοτήτων παραγωγής, κατανάλωσης κλπ. στο περιβάλλον.

Σκοπός του κειμένου αυτού είναι να αποδείξει, μέσα στα επιτρεπόμενα όρια ενός άρθρου, ότι η οικολογία έχει βαθιές καταβολές, σχεδόν προδρομικές, στη ζωή των αρχαίων Ελλήνων, τόσο στη θεωρητική σκέψη τους, φιλοσοφική και οικονομική, όσο και στην καθημερινή πρακτική, στους θεσμούς, στην αγορά, στην πολιτική, την πολεοδομία και την κοινωνική συμπεριφορά, έως και τους κλασικούς χρόνους, κατάσταση που αλλάζει στην ελληνιστική περίοδο.

Ο άνθρωπος και το περιβάλλον. Η εξέλιξη της τεχνολογίας.

Στην αυγή της ιστορίας του ο άνθρωπος θεωρούσε τον εαυτό του ως τμήμα του γύρω κόσμου, υποκείμενο άμεσα στις επιδράσεις φυσικών δυνάμεων, ανέμων, καταιγίδων και άλλων, τις οποίες μάλιστα θεοποίησε, στην προσπάθειά του να τις εξευμενίσει ή να τις καθυποτάξει.

Οι διάφορες μυθολογίες μαρτυρούν την κατάσταση, που συμβολίζεται με τους πολέμους τεράτων, τιτάνων κλπ.

Η έντονη διαφοροποίηση των πολιτισμών, μετά την εποχή των μετάλλων, οδήγησε στις ξεχωριστές ιστορίες των λαών ή των εθνών.

Η οικολογία στη θεωρητική σκέψη των αρχαίων Ελλήνων

α. Η επίδραση της θρησκείας: ελληνική μυθολογία.

Η εικόνα που προβάλλει στα μάτια μας από την ανάγνωση της ελληνικής μυθολογίας είναι μια φύση «πλήρης θεών», ένα παιχνίδι όπου οι θεοί, οι ημίθεοι και οι άνθρωποι είναι όλοι μέλη ενός συνόλου, το οποίο περιλαμβάνει ακόμη τη γη, τα δάση, τα ποτάμια, τα ζώα. Οι θεοί, ως μέρος της φύσης, δίνουν ιερό περιεχόμενο στην προστασία του περιβάλλοντος. Υπάρχουν θεοπισμένες απαγορεύσεις θήρας, αλιείας, κοπής δέντρων στους ιερούς χώρους. Υπάρχουν γιορτές της φύσης και των εποχών, που τονίζουν την παράδοση της προστασίας της φύσης από τους θεούς.

β. Η «φύσις» στη φιλοσοφία των Ελλήνων

Είναι χαρακτηριστικό ότι όλοι ανεξαιρέτως οι Έλληνες φιλόσοφοι έχουν συγγράψει, ως βασικό έργο τους, βιβλίο «περί φύσεως», όπου είναι κοινή η αναγνώριση βασικών αρχών, όπως η «ενότητα» της φύσης, βασική αρχή της οικολογίας, η επίδρασή της στην ανθρώπινη συμπεριφορά, η παραδοχή της ως υποδείγματος μέτρου για την ανθρώπινη κοινωνία.

Η αγάπη προς το «μέτρον» και τη λιτότητα, η αποστροφή προς την υπερβολή και τη σπατάλη, η διάκριση των αναγκών σε αληθινές και επίπλαστες, η αποδοχή της εργασίας όχι μόνον ως πηγής μέσων επιβίωσης, αλλά και ως πηγής δημιουργίας και κοινωνικής καταξίωσης, η περιφρόνηση προς τις πολυτελείς επιδείξεις, η θεσμοθέτηση της «ύβρεως», η επιθυμία του «κατ' αρετήν ζην», είναι οι εκφράσεις της βαθιάς εσωτερικής πεποίθησης ότι η φύση, με το μέτρο και την πειθαρχία της, δίνει στον άνθρωπο τον κατάλληλο κανόνα συμπεριφοράς.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η σημερινή κρίση περιβάλλοντος αποδίδεται από πολλούς στην έλλειψη ηθικοπολιτικού επιπέδου ζωής, το οποίο θα μπορούσε να διοχετεύσει σε στόχους μακριά από την υπερκατανάλωση και την πολυτέλεια.

γ. Η οικονομική σκέψη των αρχαίων Ελλήνων

Ο Ξενοφών, ειδικότερα, ασχολείται κυρίως με την ορθολογιστική διαχείριση των φυσικών πόρων μιας περιοχής και με τη μελέτη των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους, ώστε οι ανθρώπινες ενέργειες να προσαρμόζονται πρακτικά προς το καλύτερο αποτέλεσμα της σχέσης πόρων-εδάφους-ανθρώπινης εργασίας. Με άλλα λόγια, ο Ξενοφών εισάγει την έννοια της παραγωγικότητας και της οικονομικής διαχείρισης του περιβάλλοντος. Ακόμη, ασχολείται με την παραγωγή αγαθών και το εμπόριο, τα οποία ερευνά τόσο σε επίπεδο ιδιωτικό-οικονομικό όσο και σε επίπεδο κοινωνικό-οικονομικό και δημοσιο-οικονομικό.

Ο Αριστοτέλης θεωρεί αντικείμενο της οικονομίας της παραγωγή αγαθών για άμεση χρήση και προτείνει τον αποτελεσματικό χειρισμό των πόρων και την ορθή σχέση των ανθρώπινων ενεργειών προς τη φύση, ώστε η παραγωγή να καλύπτει της φυσικές ανάγκες το δε εμπόριο να διαθέτει τα φυσικά πλεονάσματα.

Όπως για τον Αριστοτέλη, έτσι και για τους σύγχρονους οικολόγους η φυσική τάξη πρέπει να παραμείνει κατά το δυνατόν απαραβίαστη και να ενισχυθεί η αποτελεσματικότητά της από σωστές και έλλογες ανθρώπινες ενέργειες!

γ. Νομοθετική πρόνοια για το περιβάλλον

Σώζονται αρκετές πληροφορίες για τη θέσπιση μέτρων προστασίας του περιβάλλοντος.

Υπήρχε πρόνοια π.χ. για την απαγόρευση κοπής περισσότερων από 2 δέντρων ελιάς το χρόνο από κάθε ιδιοκτήτη.

Ο Σόλων είχε καθιερώσει αμοιβή 5 δρχ. για τη θανάτωση αρσενικού λύκου, αλλά μόνο 1 δρχ. για κάθε νεαρή λύκαινα, πράγμα που δείχνει ότι στόχος ήταν η μείωση αλλά όχι και η εξόντωση του είδους.

Και για την αντιμετώπιση της ρύπανσης των πόλεων υπήρχαν νομοθετικά μέτρα, π.χ. η μεταφορά των σκουπιδιών και της κόπρου έπρεπε να γίνεται σε μεγάλη απόσταση.

Για τον έλεγχο των κρηνών υπήρχε στην αρχαία Αθήνα «αιρετός» και όχι «κληρωτός» αρμόδιος.

Ο Πεισίστρατος γέμισε την Αθήνα με κρήνες και καταγωνιστήρες, απαγόρευσε όμως τις δεξαμενές (πισίνες), για τον κίνδυνο των μολύνσεων και της σπατάλης νερού.

Για την προστασία του περιβάλλοντος της πόλης, τα τυροκομεία και τα βυρσοδεψεία, που προκαλούσαν δυσάρεστες οσμές, ήταν υποχρεωτικό να εγκατασταθούν έξω από την πόλη, όπως και τα νεκροταφεία. Τα εργαστήρια ήταν εγκαταστημένα κατά ομοειδείς ομάδες και δεδομένου του μικρού μεγέθους των,

με μέσο όρο απασχολουμένων τα 10 άτομα, δεν φαίνεται να ενοχλούσαν ιδιαίτερα το περιβάλλον.

Προστατευτικά μέτρα λαμβάνονταν και σε άλλα μέρη της Ελλάδας.

δ. Δημόσια υγεία

Η υγεία στην αρχαία Ελλάδα θεωρούνταν ύψιστο αγαθό και κάθε ηλικία του ανθρώπου είχε αφιερωθεί σε κάποιο θεό-προστάτη.

Ο χαρακτηρισμός της Υγείας, από τον Ιπποκράτη, ως αρμονίας ψυχής και σώματος προς το σύμπαν, πλησιάζει πολύ το σύγχρονο ορισμό, όπως έχει γίνει παραδεκτός στη συνδιάσκεψη της Π.Ο.Υ. στην Άλμα-Άτα.

Μέτρα για την υγιεινή του περιβάλλοντος υπήρχαν πολλά, τόσο για την αποξήρανση των ελών όσο και για την ύδρευση και αποχέτευση των οικισμών.

Επίσης, παρά την έλλειψη επαρκών ποσοτήτων νερού, υπήρχε ιδιαίτερη πρόνοια για τη σωματική καθαριότητα και η Αθήνα κατά τον Ε΄ αιώνα είχε 40 και πλέον δημόσια λουτρά. Υπήρχαν όμως και ιδιωτικά λουτρά, είτε κρύα είτε θερμά, η δε «πύελος», το ατομικό λουτρό, είναι γνωστό από την εποχή του Ομήρου.

ε. Αισθητική του περιβάλλοντος

Συγκλονιστική εντύπωση μας κάνει σήμερα η εναρμόνιση της κλίμακας των κτηρίων και του φυσικού περιβάλλοντος κατά την αρχαιότητα.

Όχι μόνο τα μεγάλα δημόσια κτήρια μα και τα μικρά έργα και τα ιδιωτικά ακόμη σπίτια και τα εργαστήρια θεωρούνταν αυτονόητο ότι έπρεπε να υποτάσσονται στην κλίμακα του χώρου, να εντάσσονται στην αισθητική διαμόρφωση του περιγύρου, να υπακούουν στις επιταγές του μέτρου και της ισορροπίας. Με άλλα λόγια, να συντελούν στην υλοποίηση ενιαίου αισθητικού αποτελέσματος.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι οι βασικές αρχές της οικολογίας έχουν τις ρίζες τους στη σκέψη και στη ζωή των αρχαίων Ελλήνων.

Η αίσθηση του «μέτρου», τόσο στον ίδιο το σεβασμό προς τη φύση όσο και στις ανθρώπινες επιδιώξεις, είναι ο χρυσός κανόνας και οδηγός.

Η επιδίωξη της αυτάρκειας, ο έλλογος περιορισμός, το ξεκαθάρισμα των αναγκών σε φυσικές και πλαστές, η δημιουργική εργασία, η αισθητική του περιβάλλοντος, η πρόσχαρη συμπεριφορά προς τους συνανθρώπους μπορούν και πρέπει να γίνουν οι στόχοι μας, για να πετύχουμε μια ποιότητα ζωής και βέβαια τις συνθήκες επιβίωσης του πλανήτη Γη στο μέλλον.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Αρχαιολογία: ένα δεκανίκι της Ιστορίας (Χρίστου Ντούμα)

-Χωροταξία και αστικό περιβάλλον. Περιβάλλον και Ιστορία. Το περιβάλλον στην αρχαία Ελλάδα (αντιλήψεις, πρακτική): Ειρήνη Βαλλερά, Μαρία Κορμά, Αρχιτέκτονες.

<http://openarchives.gr/view/102518>

<http://dspace.lib.ntua.gr/.../1.../805/1/sarafim-environment.pdf>.

-Το περιβάλλον (παράμετροι) στην αρχαία Ρώμη (The environment in ancient Rome).

<http://perivallon.pblogs.gr/Local-management-of-pollution-a...>

<http://www.kykladesnews.gr/default.asp...>

Το Περιβάλλον και η Αρχαιότητα

1. Αθ. Κανελλόπουλος, Οικολογία και Οικονομική του Περιβάλλοντος, Αθήνα 1985. Εκδόσεις Καραμπελόπουλος.
2. A. J. Toynbee, Mankind and Mother Earth: narrative history of the World, Oxford University Press, N.Y. 1976.
3. R. J. Dubos, Man, Medicine and Environment, Praeger, N.Y. 1968.
4. E. S. Hyams, Soil and Civilization. From the Series The Past in the Present, Thames and Hudson, London 1952.
5. A. M. Snodgrass, An archaeology of Greece: The Present State and Future Scope of the Discipline, University of California Press, Berkeley 1987.
6. R. Catalano, Health Behavior and Community: An Ecological perspective. From the Series Pergamon General Psychology, Vol. 76, N.Y. Pergamon Press, 1979.
7. G. Rosen, A History of Public Health. From the Series M.D. Monographs on Medical History, Vol. 1, M.D. Publications, N.Y. 1958.
8. L.R. Dice, Man's Nature and Nature's Man. The Ecology of Human Communities, University of Michigan Press, Ann Arbor 1955.
9. W Durant, The Life of Greece. From the Series The Story of Civilization, Vol. 2, Simon and Schuster, N.Y. 1939.

Η φροντίδα των Βυζαντινών για το φυσικό περιβάλλον των πόλεων
Ο βυζαντινός άνθρωπος που ζει στο εξημερωμένο από χιλιετηρίδες περιβάλλον συνεχίζει να αντιμετωπίζει, να μεταβάλλει και να εκμεταλλεύεται τη φύση και τα φυσικά φαινόμενα. Το φυσικό περιβάλλον, αυτό που δημιουργείται και αυτό που κληρονομείται, είναι σημαντικός παράγοντας του αστικού κέντρου και μεταβάλλεται από τη φυσική εξέλιξη και την ανθρώπινη παρέμβαση.
Σ' ολόκληρη τη διάρκεια της πρωτοβυζαντινής εποχής οι άνθρωποι ακολουθώντας την αρχαία και τη ρωμαϊκή παράδοση ασχολούνται ιδιαίτερα με την πόλη τους. Οι προσπάθειες των αυτοκρατορικών κυβερνητών, αλλά και των αρχών των πόλεων και σε μικρότερο βαθμό των ιδιωτών, στρέφονται στη δημιουργία έργων που αποσκοπούν στην αντιμετώπιση, μεταβολή και εκμετάλλευση των φυσικών στοιχείων. Πολλές είναι οι πληροφορίες που παρέχουν οι πηγές της εποχής αυτής και που αναφέρονται στην ανθρώπινη παρέμβαση στη φύση: αλλαγές στην κοίτη των ποταμών για να μην πλημμυρίζουν οι πόλεις, διάνοιξη σήραγγας στα βουνά για να περάσει δρόμος, κατασκευές για την αγωγή νερού στις πόλεις ή ανοικοδομήσεις μετά τους σεισμούς.
Η νομοθετική ρύθμιση των πολεοδομικών διατάξεων αποδεικνύει τη φροντίδα για την καλύτερη αισθητική, πρακτική και υγιεινή συγκρότηση των πόλεων. Στην πυκνοκατοικημένη Κωνσταντινούπολη η έλλειψη οικοπέδων ανάγκασε τους κατοίκους να κτίζουν τα σπίτια τους επάνω σε πασσάλους στη θάλασσα.
Οι μεγάλες αλλαγές που συντελούνται στον αστικό πολιτισμό στα τέλη της πρωτοβυζαντινής περιόδου εκδηλώνονται και με τη διαφορετική λειτουργία και χρήση του περιβάλλοντος επιφέροντας αλλοιώσεις στο αστικό τοπίο. Συνήθως η μεταβολή επισημαίνεται όταν ένα εξωτερικό καταστρεπτικό γεγονός προκαλεί μια

διακοπή ανάμεσα στο αρχαίο αστικό περιβάλλον που κληρονομείται και στη δημιουργία ενός νέου τρόπου ζωής.

Έργα που βοηθούν στην αντιμετώπιση και εκμετάλλευση των φυσικών φαινομένων δεν γίνονται παρά σε λίγες επαρχιακές πόλεις μετά τον 7ο αι. Οι αυτοκράτορες χρηματοδοτούν κτίσματα για την άμυνα αλλά όχι για την αναψυχή και την καλύτερευση του τρόπου ζωής των ανθρώπων. Το νερό προμηθεύονται πια από φρέατα και είναι χαρακτηριστικά όσα γράφει ο Μιχαήλ Χωνιάτης στον εξόριστο πρώην πατριάρχη Θεοδοσίο, που βρίσκεται στην Τερέβινθο. Ο μητροπολίτης Αθηνών του εξομολογείται ότι, μεταξύ άλλων, θέλει να έρθει στο νησί γιατί εκεί το νερό είναι «πηγυμαίον και ζων και αλλόμενον» και όχι «συλλογιμαίον και νοσηρόν και ακίνητον». Ο ίδιος εξάλλου ο Μιχαήλ Χωνιάτης δεν αποκρύπτει την πίκρα του για την αγροτοποιημένη Αθήνα και τα γεωργούμενα εγκαταλελειμμένα οικόπεδα, που άφησαν οι κάτοικοι και μετανάστευσαν. Αυτή η πίκρα του γίνεται μεγαλύτερη, γιατί, όπως γράφει ο ίδιος: «η μεν γαρ χάρις της γης η αυτή, το ευκραές, το οπωροφόρον, το παμφόρον, ο μελιχρός Υμηττός, ο ευγάληνος Πειραιεύς...». Οι καιροί όμως έχουν αλλάξει.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Για την καθαριότητα στο Βυζάντιο βλ. Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινών βίος και πολιτισμός, τόμ. 4, Αθήνα 1951, σελ. 328-332 – Κ. Σιμόπουλου, Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333 μ.Χ.-1700, τόμ. 1, Αθήνα 1972, σελ. 191-193, 197 και 325. – Α. Καρπόζηλου, («Περί αποπάτων, βόθρων και υπονόμων», Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου: Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Αθήνα, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών / Ε.Ι.Ε., 1989, σελ. 335-352. – Άννας Αβραμέα, «Φυσικό περιβάλλον και ανθρώπινη παρέμβαση: Αντιλήψεις και εικόνες από το αστικό τοπίο», Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου: Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Σελ. 687-694.- Της ίδιας «Η φροντίδα των Βυζαντινών για το φυσικό περιβάλλον των πόλεων», Αρχαιολογία, Ιούνιος 1990.

«Όψεις του αστικού και αγροτικού χώρου στο Βυζάντιο», τεύχ. 35, Ιούνιος 1990, σελ. 36-47. Το θέμα εξετάστηκε διεξοδικότερα σε πρόσφατες διαλέξεις.

Σημειώσεις

1. Βλ. Άννας Αβραμέα, Άννα Αβραμέα Καθηγήτρια Παν/μίου Κρήτης:

Φυσικό περιβάλλον και ανθρώπινη παρέμβαση: αντιλήψεις και εικόνες από το αστικό τοπίο, στον τόμο «Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο», Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών / Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1989, σσ. 687-694.

2. L. Robert, "Epigrammes relatives a des gouverneurs", Hellenica IV, σσ. 35-114.

3. Για τον νόμο αυτόν βλ. το άρθρο του J. Rouge, "La législation justinienne de l'eau" στον τόμο "L' home et l' eau en Méditerranée et au Proche-Orient", Lyon 1982, σ.

113.

4. G. Dagron, Naissance d'une capitale. Paris 1974, σ. 523, σημ. 1.

5. Απ. Καρπόζηλος, Περί αποπάτων, βόθρων και υπονόμων, στον τόμο «Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο», ό.π., σ. 48.

6. Μιχαήλ Χωνιάτης, Τα Σωζόμενα (εκδ. Σπ. Λάμπρου), τομ. Β', σ. 48.

7. Ό.π., τόμ. Α', σ. 326.

Αγγελική Πανοπούλου Circa Mundiciam Civitatis

Μέτρα για την καθαριότητα του Χάνδακα από τον 14ο ως τον 17ο αιώνα
(αποσπάσματα)

Τα προβλήματα καθαριότητας και υγιεινής στα μεσαιωνικά αστικά κέντρα, αν και είναι γνωστά στις γενικές τους γραμμές, δεν έχουν ερευνηθεί στις λεπτομέρειες τους, κυρίως όσον αφορά τις βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές. Ο ασφυκτικά περιορισμένος χώρος των πόλεων μέσα στα τείχη και η υπερεκμετάλλευσή του, η στενότητα των δρόμων και των κατοικιών, η έλλειψη υποδομής και πολλές φορές αποχετευτικού συστήματος, ενδεχομένως και η τότε αντίληψη των ανθρώπων για την καθαριότητα, καθιστούσαν τις μεσαιωνικές πόλεις βρώμικες και ως εκ τούτου ανθυγιεινές.

Παρόλο που η ρύπανση του περιβάλλοντος απασχόλησε από νωρίς τους Βυζαντινούς, η Κωνσταντινούπολη, που αποτέλεσε και το πρότυπο των περισσότερων μεσαιωνικών κέντρων, παρουσίαζε μεγάλες αντιθέσεις καθώς υπήρχαν συνοικίες με δρόμους πλακόστρωτους και καθαρούς αλλά και περιοχές με στενά δρομάκια σκοτεινά και βρώμικα. Γι' αυτό το λόγο άλλωστε και η καθαριότητα των δρόμων, η φροντίδα των υπονόμων και των υδραγωγείων ανήκαν στην αρμοδιότητα του κράτους. Η εικόνα της πόλης, με τους στενούς δρόμους και τα χαλάσματα, δεν άλλαξε αισθητά ούτε στους μετέπειτα αιώνες.

Ανάλογη εικόνα παρουσίαζαν και οι πρώτες μεσαιωνικές ιταλικές πόλεις, στις περισσότερες από τις οποίες υπήρχε παντελής έλλειψη υπηρεσιών υγιεινής. Αλλά και μετά τα τέλη του Μεσαίωνα οι συνθήκες διαβίωσης δεν καλυπτόταν. Για παράδειγμα, στη Νάπολη το 1597 ο μώλος που προστάτευε τα αγκυροβολημένα πλοία ήταν σε τέτοιο βαθμό σκεπασμένος με ακαθαρσίες, απόβλητα και χώματα, ώστε οι υπεύθυνοι σκέφτηκαν ότι ήταν προτιμότερο αντί να καθαριστεί, να αντικατασταθεί με άλλον. Η Βενετία αντιμετώπιζε μεγάλα προβλήματα ύδρευσης, αποχέτευσης και συλλογής των απορριμμάτων, τα οποία, παρόλα τα μέτρα που έπαιρνε, παρέμεναν δυσεπίλυτα για πολλούς αιώνες. Βαριές μυρωδιές αναδύονταν από τους χώρους συγκέντρωσης των σκουπιδιών που βρίσκονταν στις πλατείες, καθώς και από τα κανάλια στα οποία διοχετεύονταν τα διάφορα λύματα.

Το πρώτιστο βέβαια μέλημα του κράτους ήταν η αποφυγή της προσάμμωσης, η οποία απειλούσε το λιμάνι του Χάνδακα, όπως εξάλλου και του Ρεθύμνου. Αυτό τουλάχιστον συνάγεται από τις συνεχείς εργασίες εκβάθυνσης που επιχειρούσε η βενετική διοίκηση στα δύο λιμάνια. Επικίνδυνα όμως ήταν και τα σκουπίδια της πόλης, τα οποία συνήθως μετέφεραν τα νερά των βροχών στο λιμάνι, προκαλώντας μεγάλες ζημιές. Παράλληλα είναι ευνόητο ότι οι καθημερινές λειτουργίες του λιμανιού, όπως ήταν η αναχώρηση και η άφιξη των εμπορικών πλοίων, ρύπαιναν όχι μόνο την αποβάθρα αλλά και τη γύρω θαλάσσια περιοχή. Αν προστεθούν οι εργασίες κατασκευής ή επισκευής των γαλέρων στον κοντινό με το λιμάνι χώρο των ναυπηγείων, γίνεται φανερό ότι η ευρύτερη περιοχή του λιμανιού ήταν αρκετά ευάλωτη σε κάθε είδους ρύπανση. Την εικόνα συμπλήρωναν τα σαπισμένα και παλιά πλοία που οι ιδιοκτήτες τους τα εγκατέλειπαν στην περιοχή του λιμανιού. Τα δύο διατάγματα που ακολουθούν και αναφέρονται στη ρύπανση του λιμανιού,

αφορούν αυτό ακριβώς το θέμα. Συγκεκριμένα, το 1314 ορίζεται ότι όποιοι πολίτες είχαν αφήσει στο λιμάνι παλιά πλοία θα έπρεπε.

Δυστυχώς για τους ιδιωτικούς χώρους τα διατάγματα δίνουν ελάχιστες πληροφορίες. Για το εσωτερικό των κατοικιών και των εργαστηρίων δεν έχουμε παρά αόριστες ειδήσεις.

Είναι προφανές ότι τέτοιου είδους στοιχεία θα έριχναν φως σε ένα θέμα τόσο ενδιαφέρον, όπως οι συνθήκες υγιεινής των κατοικιών της βενετοκρατίας. Οι περισσότερες διατάξεις όμως αφορούσαν την καθαριότητα του χώρου που βρισκόταν έξω από τις πόρτες ή τα παράθυρα των σπιτιών, των σημείων δηλαδή που επικοινωνούσαν με τους δρόμους ή τις αυλές, για τα οποία έχει ήδη γίνει αναφορά παραπάνω. Έτσι έχει ιδιαίτερη αξία η πληροφορία του προσκυνητή Pietro Gasola ο οποίος επισκέφτηκε το Χάνδακα το 1494 και αναφέρει ότι τα σπίτια του Χάνδακα δεν είχαν τους απαραίτητους για την καθαριότητα του ανθρώπινου σώματος χώρους και ότι οι κάτοικοι άδειαζαν τα δοχεία νυκτός στους δρόμους, προκαλώντας πανικό στους περαστικούς και βρωμίζοντας την πόλη.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Το ανθρωπογενές περιβάλλον στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη.
Hemmerdinger-Iliadou, Βλ. Democratie.

«La Crete sous la domination vénitienne et lors de la conquête turque (1322-1684). Renseignements nouveaux ou peu connus d' après les pèlerins et les voyageurs», Studi Veneziani 9 (1967), σελ. 536-539.

Duca di Candia. Bandi (1313-1329), έκδ. PAOLA RATTI-VIDULICH, Βενετία 1965, σελ. 60-61, αρ. 168, 169 και 170 (στο εξής Ratti, Bandi). Τα ίδια διατάγματα επαναλαμβάνονται με ορισμένες διευκρινίσεις το 1319, βλ. Ratti, Bandi, σελ. 89-90, αρ. 242, 243 και 244.

ASV, Duca di Candia (στο εξής DC), busta 14 (Bandi), φ. 257-258i. Το ίδιο κείμενο επαναλαμβάνεται το 1360 και δημοσιεύεται από τον J. Jegerlehner, "Bei trage zur Verwaltungsgeschichte Kandiass im XVI Jahrhundert", BZ 13 (1904), σελ. 459-461.

Σ.Μ. Θεοτόκη, Ιστορικά κρητικά έγγραφα εκδιδόμενα εκ του Αρχείου της Βενετίας. Θεσπίσματα της Βενετικής Γερουσίας 1281-1385, (Μνημεία της Ελληνικής ιστορίας), τόμ. 2, τεύχ. 2, Αθήνα 1937, σελ. 273-274.

Μ.Ι. Μανούσακα, «Βενετικά έγγραφα αναφερόμενα εις την εκκλησιαστική ιστορίαν της Κρήτης του 14ου -16ου αιώνας (Πρωτοπαπάδες και πρωτοψάλται Χάνδακος)». ΙΙΕΕ 15 (1961), σελ. 179.

J. Jegerlehner, "Der Aufstand der Kandiatischen Ritterschaft gegen das Mutterland Venedig. 1363-65", BZ 12 (1903), σελ. 102. Πρβλ. Ruthi Gertwooen, "The Venetian port of Candia, Crete (1299-1363): Construction and Maintenance", Mediterranean Cities Historical Perspectives, Μεγάλη Βρετανία 1988, σελ. 148.

Χρύσας Α. Μαλτέζου, «Καταγγελιοδότες στη βενετοκρατούμενη Κρήτη τον 14ο αι. Μια άλλη όψη της καθημερινής ζωής», Ροδωνιά, Τιμή στον Μ. Ι. Μανούσακα, τόμ. 2, Ρέθυμνο 1994, σελ. 308-309.

Προτεινόμενη θεματολογία Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης:

α) Στερεά αστικά απόβλητα

β) Υγρά αστικά απόβλητα

γ) Ατμοσφαιρική ρύπανση απ' τη θέρμανση

δ) Ηχορύπανση

ε) Υποβάθμιση ποιότητας επιφανειακών και υπόγειων υδάτων

στ) Διαχείριση υδατικού δυναμικού

ζ) Αέρια ρύπανση

η) Αισθητική ρύπανση (φιλοσοφία, πολιτισμός)

(ιστορικές πηγές για όλα αυτά).

Ενέργεια και Πολιτισμός

– Ενέργεια και βιομηχανική κληρονομιά

– Αρχαίοι Πολιτισμοί και διαχείριση ενεργειακών πόρων

– Ενέργεια και βιομηχανική επανάσταση

– Ενέργεια στις τέχνες

– Οι τέχνες ως εργαλεία αειφορικής διαχείρισης των ενεργειακών πόρων

– Ενέργεια – Άξονας Πολιτισμού

– Η βιομηχανική – ενεργειακή επανάσταση και οι κοινωνικές ανισότητες που προκάλεσε

– Ενέργεια και πολιτισμικά στοιχεία

– Διαμόρφωση ενεργειακής κουλτούρας

– Ενέργεια και Διατήρηση πολιτιστικής κληρονομιάς

– Ενέργεια και κατοικία

– Αειφορική διαχείριση ενέργειας και βιβλίο

– Ενέργεια και πολιτιστικά – κοινωνικά κινήματα

– Κοινωνική δικαιοσύνη και αειφορία

– Δημοκρατία και αειφορία

– Ανανεώσιμες πηγές ενέργειας και αρχαίοι πολιτισμοί

– Θεατρικό εργαστήριο: ανάπτυξη παραστατικών δεξιοτήτων των μαθητών, προετοιμασία παράστασης θεατρικού έργου επωνύμου συγγραφέα, δημιουργία πρωτότυπης παράστασης των μαθητών, θεατρικό αναλόγιο κ.ά.

– Εικαστικό εργαστήριο: πρακτική και θεωρητική προσέγγιση μιας συγκεκριμένης μορφής ή τεχνοτροπίας (π.χ. εργαστήριο κεραμικής, ψηφιδωτού, αγιογραφίας κ.λ.π.) ή συγκρότηση ομάδας αισθητικής παρέμβασης στον χώρο του σχολείου.

Ενδεικτική ενότητα μελέτης: Τα πετρογέφυρα και η κοινωνία (για πληροφορίες συμμετοχής στο αντίστοιχο πανελλαδικό δίκτυο: Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Μακρινίτσας Πηλίου):

Α. Στην 1η παράγραφο, του 24ου άρθρου του Συντάγματος των Ελλήνων, ορίζεται και τονίζεται ότι «Η προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος αποτελεί υποχρέωση του Κράτους και δικαίωμα του καθενός. Για τη διαφύλαξη του το Κράτος έχει υποχρέωση να παίρνει ιδιαίτερα προληπτικά ή κατασταλτικά μέτρα στο πλαίσιο της αρχής της αειφορίας» και στην 6η παράγραφο συμπληρώνεται ότι «τα μνημεία, οι παραδοσιακές περιοχές και τα παραδοσιακά στοιχεία προστατεύονται από το Κράτος».

Β. Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και ο Νόμος 1650/1986 (ΦΕΚ 160/τ.Α') περί προστασίας του περιβάλλοντος, ο οποίος στην 1η παράγραφο του 2ου άρθρου, ορίζει ότι «περιβάλλον είναι το σύνολο των φυσικών και ανθρωπογενών παραγόντων και στοιχείων που βρίσκονται σε αλληλεπίδραση και επηρεάζουν την οικολογική ισορροπία, την ποιότητα της ζωής, την υγεία των κατοίκων, την ιστορική και πολιτιστική παράδοση και τις αισθητικές αξίες».

Δυστυχώς, όμως, στην 4η παράγραφο του 19ου άρθρου, τα πέτρινα τοξωτά γεφύρια παραλείπονται: «Ως προστατευόμενα στοιχεία του τοπίου χαρακτηρίζονται τμήματα ή συστατικά στοιχεία του τοπίου που έχουν ιδιαίτερη αισθητική ή πολιτιστική αξία ή συμβάλλουν στην προστασία ή αποδοτικότητα φυσικών πόρων λόγω των ιδιαίτερων φυσικών ή ανθρωπογενών χαρακτηριστικών τους, όπως αλσύλλια, παραδοσιακές καλλιέργειες, αγροικίες, μονοπάτια, πέτρινοι φράχτες και αναβαθμίδες, προστατευτικές φυτείες, κρήνες».

Γ. Τα περισσότερα στοιχεία του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος υπάγονται σε κάποιο ιδιοκτησιακό καθεστώς, δηλαδή, οι εκκλησίες, οι οικίες, οι πύργοι, οι νερόμυλοι, οι ανεμόμυλοι, οι πεζούλες, κτλ ανήκουν σε κάποιον εκκλησιαστικό φορέα, ιδιώτη, σύλλογο, δήμο ή κοινότητα. Ο ιδιοκτήτης αυτός, λοιπόν, είναι υπεύθυνος και υπόλογος για την προστασία του εκάστοτε αρχιτεκτονικού στοιχείου.

Όμως, τα πέτρινα τοξωτά γεφύρια, τα μονοπάτια, οι κρήνες στερούνται ιδιοκτήτη, ανήκουν σ' όλους εμάς που τα χρησιμοποιούμε και σε κανέναν ταυτόχρονα.

Επομένως, η ευφυέστατη ρήση: «Σήμερα εμού, αύριο εσού και ουδέποτε τινός» δεν προσδιορίζει μόνο το «ιδιοκτησιακό καθεστώς» για το φυσικό περιβάλλον που

θα κληροδοτήσουμε στις επόμενες γενιές αλλά και για τα πέτρινα τοξωτά γεφύρια της χώρας μας.

- α. Ο χορηγός και η κοινωνική καταξίωση,
- β. Ο χτίστης-μάστορας και η κοινωνική προσφορά,
- γ. η συντεχνιακή οργάνωση των μαστόρων,
- δ. οι ειδικότητες και τα εργαλεία των μαστόρων,
- ε. η καταγωγή και η μετανάστευση των μαστόρων,
- στ. η μυστική, συνθηματική γλώσσα των μαστόρων (τα κουδαρίτικα),
- ζ. η λαϊκή και η ακαδημαϊκή αρχιτεκτονική ορολογία,
- η. έθιμα, θρύλοι, τραγούδια, ποίηση, θεατρικά έργα κ. ά. (Για τα πετρογέφυρα),
- θ. ο χρήστης και η κοινωνική ανάγκη της επικοινωνίας,
- ι. ο πλανόδιος έμπορος, ο αγωγιάτης, ο κλέφτης, ο φύλακας, ο μυλωνάς, ο νομάδας κτηνοτρόφος και άλλοι που σχετίζονταν με τα πετρογέφυρα.

Οι στόχοι της έρευνας και μελέτης τους πρέπει να είναι οι ακόλουθοι:

Η απόκτηση γνώσεων.

Η ανάπτυξη δεξιοτήτων προσανατολισμού και ανάγνωσης του φυσικού τοπίου που θα βοηθήσουν στον εντοπισμό κι άλλων πέτρινων γεφυριών.

Η καλλιέργεια της επικοινωνίας μεταξύ ερευνητών που έχουν τα ίδια επιστημονικά ενδιαφέροντα.

Η δημιουργία κριτικού τρόπου σκέψης και η ανάπτυξη επιχειρηματολογίας υπέρ της προστασίας των πετρογέφυρων.

Η ανάληψη πρωτοβουλιών και η αντιμετώπιση προβλημάτων, όπως η προστασία και η ανάδειξη των πετρογέφυρων.

(Εκφράζω τις θερμές μου ευχαριστίες στην αδερφή μου Βάσω Κ. Ηλιάδη, χωρίς την πολύτιμη βοήθεια της οποίας δεν θα ολοκληρωνόταν αυτή η εισήγηση).

* Η Ηλιάδη Κ. Αμαλία είναι φιλόλογος-ιστορικός (Μεταπτυχιακό Δίπλωμα Βυζαντινής Ιστορίας απ' το Α.Π.Θ.)